

16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban

Régi magyarországi nyomtatványok utáni kutatás során 1975 nyarán felkerestem a Német Szövetségi Köztársaságnak mind a hat regionális, központi könyvkatalógusát, amelyet Münchenben, Stuttgartban, Frankfurtban, Kölnben és Hamburgban vezetnek. Ezek közül a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban levő, mintegy tízmillió cédulával, a legnagyobb. A könyvtár saját állománya, amely a második világháború során rendkívül súlyos veszteséget szenvedett, mind ebben a központi, mind saját katalógusában áttekinthető.

Dr. Peter AMELUNG, a könyvtár régi nyomtatványainak kezelője már korábban, az RMNy első kötetének szerkesztése során igen értékes adatokat szolgáltatott rendkívül szívélyes, kollegiális támogatásként. Így vált ismertté, hogy ebben a különben is kimagasló könyvértékeket őrző délnémet gyűjteményben nemcsak három, meglehetősen elterjedt 16. századi hazai nyomtatványt,¹ hanem egybekötve a magyar irodalomtörténet szempontjából is két rendkívüli ritkaságot őriznek.² Az egyik HELTAI Gáspár műve *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*,³ a másik SZTÁRAI Mihály *Comedia . . . az igaz papság tüköre . . .*⁴ Az elsőből eddig csupán a gyulafehérvári Batthyanaeum teljes és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár erősen hiányos példánya volt ismeretes.⁵ A második műből a korábban ismert egyetlen példányt az MTA könyvtára őrzi.⁶

Így némi várakozással láttam hozzá a stuttgarti Landesbibliothekban a régi magyarországi nyomtatványok utáni keresgélésnek. A városban rendelkezésemre álló mindössze 48 óra ugyanis nem adott lehetőséget rendszeres kutatásnak nevezhető munkához. Nehezítette ezt a hétvége és a könyvtár nyári szünete is. Mindezek után az eredmény minden reális várakozást messze felülmúlt. Az RMNy első kötetének névmutatójából kivonatolt jegyzékemen jó száz név szerepelt, ezeket kerestem elsősorban a Landesbibliothek említett katalógusában, mintegy szűrőpróbaként. Ilyen módszerrel kíséreltem meg képet kapni

¹ RMNy 205: MELIUS JUHÁSZ Péter: *A két Sámuel könyvének . . . fordítása*. Debrecen 1565. Jelezte: Bibl. Hung. fol. 1565. — RMNy 209: BONFINI, Antonio: *Historia inclityi Matthiae Hunyadiis*. Claudiopoli 1565. Jelezte: HBb 321. — RMNy 846: BOCATIUS, Joannes: *Hungaridos libri poematum V. Bartphae* (1599). Jelezte: fr. D. oct. 5564.

² HB 8° 1890 jelzet alatt.

³ Kolozsvár 1552 — RMNy 98.

⁴ [Óvár 1559] — RMNy 158.

⁵ Az előbbiekről készült STOLL Béla gondozásában az 1951-ben megjelent hasonmás-kiadás.

⁶ Erről készült a szövegkiadás 1960-ban: *Régi Magyar Drámai Emlékek I. köt.* 589 — 614.

arról, hogy vajon érdemes-e a jövőben hosszabb és rendszeres kutatások keretében az itteni könyvállományt régi hazai nyomtatványok végett „végigrostálni”.

A katalógusban kikeresett első név HELTAI Gáspár volt. Ez alatt csupán megerősítve láttam a korábbiól már ismert adatokat. Annál eredményesebbnek bizonyult a második név, MELIUS Péter. Az itt talált címleírás valóban értékes, új adathoz vezetett. Eszerint *Az igaz hitnek és keresztyénségnek minden ágairól való igaz vallás* című munkája, amely 1569-ben jelent meg Debrecenben, a stuttgarti könyvtár HB 4002 jelzetű kötetében megtalálható (1. ábra). Ismert volt ez a kiadvány a hazai bibliográfiai irodalomban BOD Pétertől⁷ kezdve SZABÓ Károlyon⁸ át a legutóbb megjelent *Régi Magyarországi Nyomtatványok*-ig.⁹ Példány hiányában azonban mind a mai napig az egyetlen forrás BOD 18. századi tudósítása¹⁰ volt. Eszerint MELIUS *Az igaz keresztyénségnek rövid fundamentoma*. Nyomatattattott Debretz. 1569. 4r. Vagyon ajánlva János királynak, akit alkalmas festékekkel lefest, mert tántorog vallásában”.

MELIUS és JÁNOS ZSIGMOND fejedelem, tehát e kor két jelentős személyiségének kapcsolatára vethet fényt ez az eddig ismeretlenségben maradt ajánlás. Ezért a negyedréte alakú kötetnek a címlevelet követő kilenc lapján álló MELIUS-féle írás egy részét érdemes itt közreadni:

„Serenissimo principi ac domino domino Joanni Secundo, electo regi Ungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. Domino suo elementissimo gratiam et pacem a Deo Patre et Jehova Filio Dei ab aeterno a Patre genito precatur.

Miért hogy kiáltó szó vagyok, az Istennek az ő parancsolatja, azután sok akadémiáknak és bölcs embereknek intési, a te feleséged hozzám való kegyelmessége is intet engemet erre, hogy én te felségedet intsem és a sötétség országából a világosságra, a tévelygő Antikrisztusok és eretnekek töréből és szín alatt való tettetés hamis tévelygésekből az igaz Isten ismeretére, az igaz útra és életre az Isten lelke segítségével vezetnem: mást is azért ugyanazon indulatot és szándékot gerjesztve fel bennem az Istennek kegyelmének világosító és örök életre foglaló lelke.

Nagy örömrünk vala ezen, hogy Isten te felségedet a római Antikrisztus és parázna Babylon országából kihozá: de felülhaladá a bánat és siralom mindnyájunknak örömet te felséged felől, hogy a pápa eretnekségénél nagyobb veszedelmes eretnekségbe ejte Blandrata és Dávid Ferenc. Igen kérkedik vala Blandrata, hogy ő leleknek a testnek is orvosa. De nam méreg volt e szó alatt, és mást kell volt érteni az ő szaván, hogy a léleknek és testnek vesztője volt, mint a Szent Péter, Szent Pál és az apostolok mondják: 1. Timoth. 4. — 2. Timoth. 3,4. — 2. Pet. 2,3. — Jud. 1. — Joan. 2,4,5. — 2. Joan. 1. Mert nam ők voltak amaz veszedelmes eretnekség behozó Antikrisztusok és hittől elszakadtak, akikről az egész Szentírás szól. Ezt pedig rájuk bizonyítom ilyen módon, hogy Antikrisztusok.”

Itt most hat lap terjedelemben előbb nyolc, majd 13 további pontban foglalja össze érveit az unitáriusokkal szemben, majd így folytatja:

„Több, sok, számtalan tévelygések vagyon, kiket ezután te felséged meghall, és jegyek látván te felséged távozta el őket, mert religione mutata, regnum et potentia mutatur et transfertur. Sok jámbor keresztyén vitéz urak, hadnagyok, akadémiák, tanítók, megidegenedtenek mind e világ szerint, sőt semmi jót te felséged felől nem tudnak reményleni. Ezelőtt a felföldön bedugtam szájukat, de hogy husvét napjától fogva te felséged egynéhány hitető szavára képest pártját fogá az Antikrisztusoknak, immár semmit nem fog szóm. Hígyje felséged, hogy valót mondok, nem álmod, mert él a Jehova Isten, hogy te felséged-

⁷ *Magyar Athenas*. [Szeben] 1766, 173.

⁸ RMK. I. 72.

⁹ RMNy 266.

¹⁰ 7. jegyzet.

nek minden tanácsával, országával, testébe, lelkébe épületét kívánom. Oltalmaztam te felségedet a tudományban és a religióban, kiért te felséged mellett fogságot is szenvedtem. Ha az Isten te felségedet e Blandrata tőréből kihozza, az Úrnak lelkével mondom, hogy lelkében, testében, urasságában felséged növekedik. Ha az nem leszen, hanem megmarad felséged az Antikrisztus hitében, veszedelem következik az egész országra, mint Béza, Bullinger és az akadémiák írják. De mindezeketől felségedet Isten megszabadítsa.

E kicsiny könyvet felséged vegye jónéven. Én sokat nem nyomtathatok, mert nincsen költségem. Isten Szentlelkével lakjék felségedben. Az oroszánt, a sárkányt, a bűnt, eretnekségeket rontsa el Isten és te felségedet növelje. Debrecini 10. Junii anno Domini 1569.

A te feséged szegény pásztora, Melius vagy Ihász Péter de Horhi.”

A nyomtatvány ismerete alapján a RMNy 266 alatti leírás helyére az alábbiak kell lépnie:

S 266

MELIUS JUHÁSZ Péter: Az igaz hitnek es köröztiensegnek minden agairól valo igaz vallas az Zent Irasnak sommaiból, kiben a Christus ellen tamat Antichristusok hamis tudomania megmutattatot es meg hamissittatot. Az Horhi Melivs vag Ihaz Peter által . . . Debreczenbe MDLXIX Komlos.

[1]⁴ [2]², A⁴—M⁴N² = [56] fol. —4⁰—Orn., init.

Református katekizmus. — A címlevelet követi *Melius vagy Ihaz Peter de Horhi* Debreczenben 1569 június 10-én kelt magyar nyelvű ajánlása *Serenissimo principi ac domino Joanni Secundo, electo regi Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc.* Utána *Az igaz keresztyénségnek rövid fundamentuma* címmel a főresz következik, amely a *Kérdés és Felelés* párbeszédében adja elő a református hit- és erkölcsani tanítást igen polemizáló hangnemben.

E kiadványnak a hazai protestantizmus története szempontjából történő kiértékelése és az eddig teljesen ismeretlen Melius-szöveg teljes közlése külön tanulmányt igényel.

A MELIUS neve alatt így előkerült 1569. évi katekizmus¹¹ korabeli kötésében még két további debreceni kiadvány is található. Ezek közül az első ugyancsak közvetlenül MELIUS nevéhez fűződik: *A Debreczenben összegyűlt keresztyén prédikátornak igaz és szent írás szerint való vallásuk.* Ez a kiadvány 1567-ben Debreczenben készült, és eddig összesen négy példánya volt ismeretes.¹² Érdekes módon azonban valamennyiből hiányzik az utolsó, „G” jelű füzet két levele, amint ezt már KISS Áron, aki e református hitvallás szövegét sajtó alá rendezte, megállapította.¹³ A most napfényre került stuttgarti példány állapota tökéletes: így fény derült a hiányzó levelekre és azok pontos szövegére (2—5. ábra). Ezek szerint az utolsó füzet összesen hat levélből állott: a nyomtatvány összerjedelme tehát nem 32, hanem 34 számozatlan levél. Az eddig hiányzott két levél a G₂ és az ezzel levélpárt alkotó G₅.

MELIUS e szövegrészekben a lehető legkeményebb szavakkal („Amaz átkozott Antikrisztus, a Servetus Mihály . . . Hát átkozottak vagytok Servetus ebei . . .”) ítélte el az antitrinitáriusok anabaptista álláspontját.¹⁴ Talán ez volt az oka, hogy az eddig ismert valamennyi példányból ez a levélpár hiányzik.

¹¹ Jelzete HB 4002.

¹² RMNy 229.

¹³ *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp. 1882. 556—560.

¹⁴ Az unitáriusoknak a gyermekek megkeresztelése elleni határozott álláspontjára már NAGY Barna felhívta a figyelmet: *Studia et Acta Ecclesiastica* 2. Bp. 1967. 237.

Monasterij Wemsartensis . Anno 1644

Az Igaz Hitnek Es KÖRŐSTIENSEGNEK MINDEN

AGAIROL VALO IGAZ VALLAS. AZ

Sent Irahnak Sommaiaabol, kibena Christus
ellen tamat Antichristusok hamistudo-
mania megmutattator, es meg
hamisittator.

AZ HORHI MELIVS VAG IHAZ PETER ALTAL:

Antichristus az, valaki tagaggia hogy a Iesus né
Isten Fia, nem valóságos Attiához egienlő nag fel-
seges egedül valo es imadando Isten: 1 Ioan: 2, 4, 5.
2 Petr 2. Iud: 1. 1 Timot: 1, 4, 6.

Ne legyen Sár, né az Attia Isten hypostasissabol es
Attia Ichouasagabol tamat Istenek: Es ne imag El
Nekar vyonnan formalt kezdetet Isten, akki az eget,
földet ne.n teremtetten, örökke nem volt: Psa: 81.
Hier. 10. Esa. 41, 44, 43, 44, 45. Exo. 20 Deu. 5, 6.

DEBRECZENBE

Nyomatattator Komlos Andras Alial. AN. D. M. D. LXIX.

Az említett stuttgarti gyűjtőkötet a fentiekben már ismertetett két MELIUS-féle műhöz kötve még egy harmadik debreceni kiadványt is tartalmaz. Ez ugyan nem nyújt egészében, de még csak részben sem eddig ismeretlen szöveget, mégis fontos és ritka nyomtatvány: a SZEGEDI Gergely által összállított és Debrecenben 1569-ben megjelent *Énekeskönyv*.¹⁵ Ez ugyanis az első, magyar nyelvű, szorosabb értelemben vett református énekeskönyv, amelyből eddig mindössze egyetlen példány volt ismeretes, amelyet a sziléziai Boroszlóban őriznek. A stuttgarti példány — a gyűjtőkötetben levő másik két, debreceni kiadványhoz hasonlóan — tökéletesen ép. Sőt megtalálható benne az ívjelekkel ellátott füzetek elé kötött címlevéllel összefüggő üres papírlap is. A nyilván utólag készült címlevelet tehát egy befűzhető levélpár egyik lapjára nyomtatták.

A stuttgarti kötet első és harmadik tagját azonos évben, vagyis 1569-ben állították elő Debrecenben. Mindkettőben megtalálható az az 53 × 97 mm. méretű, mintalaphoz hasonló, ornamentális fametszet, amelyet a nyomdász, KOMLÓS András több más kiadványában is szívesen használt.¹⁶ Míg a most előkerült és 1569. június 10-i ajánlást tartalmazó MELIUS-féle katekizmus utolsó-előtti lapján¹⁷ a keret csak egy helyen szakad meg, addig az énekeskönyvben már két jelentősebb folytonossági hiány észlelhető. Ezek szerint ez utóbbi kiadvány az 1569. esztendő második felében láthatott napvilágot.

A stuttgarti gyűjtőkötetben levő két, 1569. évi, debreceni nyomtatvány a KOMLÓS-műhely eddig ismert teljes, datált termése, működésének első esztendejéből. A fentiekben megállapított megjelenési sorrend megerősítette GULYÁS Pál feltételezését, amely szerint ezzel a korábban példányból nem ismert a MELIUS-féle kátéval „kezdette meg Komlós tipográfiai munkásságát”.¹⁸ BENDA Kálmán a műhely indulását 1569 őszére helyezte.¹⁹ Valóban, MELIUS ez év április 27-én munkája külföldön történő megjelentetése ügyében fordult Heinrich BULLINGERhez Zürichben, „mivel a mi környékünkön hiányoznak a tanult és megbízható nyomdászok”.²⁰ Ez az állapot azonban nem tarthatott sokáig, mert MELIUS most előkerült kátéjához írt és a fentiekben kivonatossan ismertetett előszavának kelte 1569. június 10. A hat levél terjedelmű bevezető részt (címlevél és ajánlás) az ívjelek tanúsága szerint utólag nyomtatták. Így KOMLÓS műhelyének megindulása, ha nem is sokkal, de még ez elé az időpont elé helyezhető.

Érdekes MELIUS egyik mondata az említett és JÁNOS ZSIGMOND fejedelemhez írt és a fentiekben idézett ajánlásának végén: „Én sokat nem nyomtathatok, mert nincsen költségem”. Tehát KOMLÓS a kátét nem saját vállalkozásaként, hanem MELIUS megrendelésére és „költségére” készíthette. Persze meg lehetőségen nehéz megítélni, hogy vajon mi rejlik valójában e mondat mögött. Talán csak egyszerű kifogás arra, hogy a nyilván gyorsan írt ajánlást befejezze? KOMLÓS valóban igen borsosan szabta meg a nyomtatás árát? MELIUS anyagi helyzete igazán nem tette lehetővé a kedvére való terjedelemben történő

¹⁵ RMNY 264.

¹⁶ SOLTÉSZ Zoltánné: *Magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 91, 141. és XLII. tábla 2. sz.

¹⁷ N₃a.

¹⁸ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 153.

¹⁹ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négy százéves debreceni nyomda*. Bp. 1961. 23.

²⁰ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen 1911. 49.

Harod: Az ítéletkor a férfi el marad, feleségét fel vére-
tic foknac: A paráznac, fertelmes állony állatoc ackie
meg térnec, elől vélnec ticsket Sidoc a mennyországba.

Heted: A mennyországba nem nőlnec, férnec lem
adnac: Mindenec, mint hogy fiaiát hiti vagion, íg fiaiát
telté lelke itt, a más világis: Férfiuua nem változnac
azert, mert az Adám helyet a honnan ki vőtté éter, be
czenalta, hogy femmi heya ne legyen Adámnac, Gen. 2.

Mikent itt é földön, nem az férfiba igazul, nem leszen
férfiuua az első lelec fel tamastrába az állony állar: Így
az vtoló fel tamastrába, külön leszen a férfiu az állony
állatol: kiki mind fiaiát testbe, rendiben. S. Iob mongya va
Cap. 19. Ezen testem lelkét láttya az vrt: Hát nem válto-
zic a férfi állonyá, sem az állony férfiuua: Hazud hát acki
az hazuggya, hogy az állony állatoc férfiuua változnac.

A KIS GYERMEKEK MEG

keresételeferől.

A Maz átkozot Antichristus a Seruetus Mihál meg
tagaduan a sient háromfagor, az Christufnac valo isten-
feget, es ő magaba valo hulagát, es tulajdoni isteni sze-
melyet: Tagaduan az S. lelec isteni valofagos állatvát,
semelyet, s magaba leteleget, hog mit az Atya Iehona, Ilté,
magaba vagion, tagaduan ezt, hog a Fiu, a S. lelec nem
Iehoua, nem Isten, nintfen magaba valofaga es semelye,
kiról oda fel ísoltam: Ez etnec lefeggel torlotta meg, hog
az kis gyermekeket nékel meg kerestelni: Az S. iras pe-
nig azt mongya hogy meg kel, kit meg bizonyoc illyen
okockal. G ij Első:

2. ábra

Így vgyan búkleg a kizincet meg kerestelni, mert az
sient így az kereséleg, mint a környül metelés, mint lét
Pal Rom. 2. 4. 6. Col. 2. 3. Gal. 5. Őbuc véti, es őbuc halon-
litzya é kertés, a környül metelés helyet, azert a kereséleg.
Negyed ellen vétés.

A vaczorát czac az nagyoknac kel adni, nem a kizi-
nőknc. Hát a kereséleg is czac a nagyoke.

Felelet. Nem kőuetkőzic, mert eg czickelbe a vaczo-
ra es az kereséleg nem egyez: A kereséleg vya valo
bületésünknc, meg teresünknc, igazulafunknac, az vt
hazaba valo be hozalunknac így: A bületés penig ki-
czinke, Ioa. 3. E phe. 5. Tit. 3. Rom. 3. 4. 6. Férdes ielé. A lör-
dés mind kizinc, nagyé, Titum. 3.

A vaczora, váltagunknac, életünknc es fel nőé-
sünknc ielé: Acki penig ésbic, íbic, válastrált kel annac
tenni, az etel őrege, acki meg tuggya probalni ammit
ésbic, íbic: a tey gyermeké, az őreg kemény éter a nagyé,
Ebr. 5. 6. 1. Corin. 10. 11. Szent Pal így ísolt: Meg proballya
magát az ember, s vgy egyec, a kizinc probalást nem
tud, hát nem kel ő neki elni a vaczoraua: Hazud hát Ser-
uetus hogy a kereséleg az vaczoraua őbuc vétőtté: Er-
ről malut beuebben ísoltam.

SVMMA A.

A Kereséleg meg vyalafnac, az Christushoz valo me-
netelnc, keresétyéne valo lételnc főrődé, es ielé, a Chri-
tuffal valo meg halafnac, es fel tamadafnac, Rom. 2. 4. 6.
E phe. 5. Col. 2. Tit. 3. Gal. 3. De Christus a cztet ísopokar,
Görö-

4. ábra

Első: Az sient így egyec, mind az ő es vy testamentom-
ba, a iegzésbe es az idűsleg dolgaba egy: A környül
metelés így vala, hogy nyoztatnapra meg melléce hie
semrem telté, acki kizinc korba nem ért, pogan volt,
az éltet nem tutra, nagy koraban melléce meg. Hát a ke-
reséleg is azon lét dolog így egy, hát vgyan búkleg kizinc
koraba meg kerestélni, mint acki nagy, nagy koraban.

Másic. Christus így ísolt: Mennyetec el é feles világira,
predikallyatoc, keresétyeltyec őket, tanetlatoc, a nagy o-
kar ő magokat tanitlatoc, a kereséleg így zefere, a kizinc-
neknc, attyokar, annyokar, hogy mikor fel nőnec, azoc
meg tanetlatoc fiokat: mint Gen. 17. Exo. 13. 14. A Iehoua pa-
rantolta az Atyáknac: Ha miedneket meg kel kerestélni
hát a kizincetkeris.

Harmad. Christus a kizincet hozzáhya, a válastrát-
kar meg létőli, gyakorta még annyoc mehebe, es el va-
lastrya, azt mongya hogy a kizinc hiñnec: Ha ki hiñnec,
hal, meg kel kerestélni: A válastrat kizincé az belső lel-
ki oskolaba az ő edes attyoktol halnac, tanulnac, mert az
Atya sient lelkeuel tanittya a kizincőket, hitő czenál,
Ioa. 5. 6. 12. E. I. a. 45. Mar. 18. 19. Mar. 9. Luc. 17.

Negyed. Senki nem lehet kedus llté élté hit nekül,
Rom. 14. Ebr. 11. A kizinc válastrat cztet ísopoc keduelec,
Pfalmo. 8. 108. E. I. a. 8. Mar. 18. Mar. 9. Hát hitőc vagion,
kit né az külső hallasbol, de az belsőből czenál Isten: Hát
ha keduelec istenec, hiñnec, meg bentőltetnec, mint Ie-
remias, Samuel, kőrőstőlő Ianos, búkleg hog meg keresé-
telkőgyenc. Ördö:

3. ábra

Görögül hya Szent Lucacz ta brephi, ta pedia, Sidoul,
Matt. 18. Seijrijn et Nearijm, Matt. 19. hozza hya: A ki-
zincé vya bületetnec, keresétyéne lesnec: Ammit ie-
gyez a kereséleg el vőbice: Hát az így egy sem kel meg tilt-
tani tödce, mint az Apolstoc mongyac: Senki nem tilt-
hattya meg az keresélegről azokat, ackie az sient lelket
vettec, Act. 2. 3. 10. Hát átkozottac vatoc Seruetus ebei,
kie meg tiltatoc az kereséleg az kizincetől: Isten az ő-
rökleg et nekic adgya, ti penig az így egy nem akariatoc
nekic adni.

Ördö ellen vétés: A kereséleg meg térefnec, vya-
lafnac ielé. A kizincé meg nétréhenec, meg sem vyal-
hamac: Hát nem kel meg feddeni.

Felelet. Igaz hog meg teres, es vy élet ielé az keresé-
leg, Matt. 1. Luc. 3. Ioa. 1. E phe. 5. Tit. 3. De hamis az hogy
az kizincet acki válastratoc, Isten olyan hatalómál
meg nem térdéhenec, mit az nagyokar: Olyan érős Isten
a kizincbe mint az nagyé: Mert mindenőr Isten éreie
forog, mind kizincbe nagyba. Valakit Isten el válastrat,
az vy frigbe be vőtté, meg térítit, meg igazatya azt, meg
poczatya bünet: A válastrat kizincet be vőtté a frig-
be, lelket igerte, es bün boczanatoc, áldált, az hiueknec,
s meg az hyyó anya sient egy haz maguanakis, E. I. a. 5. 4.
Gene. 17. 22. Ro. 8. 9. Így ísolt Ieremias: I. a. 3. es S. Ioa. 5. 6.
Meg élmérnc engé kizincetől fogua nagy így: meg élmér-
ni az vrtat mi legyen. Meg térni a bűnből, meg igazulni,
meg vyalni, 2. Cor. 3. 4. Hát az kizinc hiñnec meg vyal-
nac,

5. ábra

nyomtatást? Írása csak formailag „ajánlás”, hiszen az valójában inkább erkölcsi fenyegetés és nyílt dorgálás a fejedelem számára, aki átállt a MELIUS által olyan ádázan üldözött és részben már elhallgattatott unitáriusokhoz. („Bedugtam szájukat”, amint ajánlásában írja.) Ezek után nyilván nem számíthatott anyagi jutalomra JÁNOS ZSIGMONDTÓL, mint különben ez más, valódi ajánlás esetében abban az időben szinte joggal elvárható lett volna.

Az 1569. évi debreceni *Énekeskönyv* címszava körüli keresgélés során a stuttgarti könyvtár katalógusában mind bibliográfiai, mind irodalomtörténeti szempontból még az előbbieknél is jóval fontosabb dokumentum nyomára bukkantam. A német könyvtárakban alkalmazott címfelvételi szabályzatnak megfelelően az anonym munkákat ugyanis a címben előforduló első alanyesetben álló főnév alatt regisztrálják. Így az „éneklések” szó alatt találtam rá *A keresztyéni gyülekezetben való éneklések, melyeket primának hívnak a Kálmáncsehi Márton mestertől magyarra fordítottatott psalmusokkal egyetemben* című munkára, amelynek megjelenési éveként a katalógus az 1561. esztendő jelölte meg. Ez pedig nem más, mint a magyar irodalomtörténetben már évszázadok óta emlegetett, de bizonyíthatóan 1602 óta senki által nem látott mű.²¹ E kiadvánnyal kapcsolatos minden kérdés (megjelenési helye, ideje, szerkezete, szövege stb.) megválaszolása példány hiányában eddig csak találgatásokra és következtetésekre adott lehetőséget.

Ennek a nevezetes kiadványnak katalóguscéduláján alul megjegyzés olvasható, amely szerint a mű hozzá van kötve a *Cheretec* című munkához. Kikeresve ezt az utóbbi címszót kellett rádöbbedni, hogy a magyarul nemtudó katalógizáló *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretes szövegű* címnek utolsó sorát képező és önmagában értelmetlen szótagok („cséretes”) alatt regisztrálta ezt a könyvet. Ez pedig nem más, mint HUSZÁR GÁLNAK 1560-ban készült első énekeskönyve, amely eddig csak hagyományok és nem egyszer vitatott következtetések alapján szerepelt a régi magyar nyomtatványok nyilvántartásaiban.²² Ez az őse a mai napig megjelent valamennyi magyar nyelvű, evangélikus és református énekeskönyvnek. Cikkek, tanulmányok, előadások szóltak már erről a kiadásról anélkül, hogy akárcsak egyetlen töredék is került volna elő belőle.

Ennek az írásnak keretei sajnos nem teszik lehetővé, hogy a fenti két műnek zene- és irodalomtörténeti szempontból történő ismertetésére itt most sor kerülhessen, ezért azt más cikkek formájában kell papírra vetni.²³ Így a további vizsgálódás során a *Magyar Könyvszemle* profiljának megfelelően, a bibliográfia és nyomdatörténet területére kell magunkat korlátozni.

A nyomtatvány ismerete alapján a RMNy 160 alatti leírás helyére az alábbiak kell lépnie: (6. és 7. ábra).

S 160 [1.]

(HUSZÁR Gál): A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicheretec. — [2.] (A KERESZTYÉNI gyülekezetben való regveli eneklesec, mellyeket primanac hijnac, az K a l -

²¹ RMNy 70.

²² RMNy 160.

²³ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1976.

manzschei Marton mestertől magyarrá fordítatot psalmusokkal egyetembe.) (Ouarat) [Kassa és Debrecen] MDLX (MDLXI) (Huszár).

A-Z; a-e = [184 + 40] fol. — 8° — ♪, init.

RMK I 40 — I 364

Protestáns énekeskönyv. — A címelevelet *Huszár Gál, az óvári magyar prédikátor ajánlása* követi *Melios Péternek, a debreceni prédikátornak* Óvár 1560 március 1-i kelettel. A Huszár Gál által szerkesztett énekeskönyv beosztása a kezdőszavak szerint a következő: *A Szentlélek ajándékáért való könyörgések a prédikáció előtt.* A_{1a}: Szegedi Kis István: *Jövel Szentlélek Isten* ♪ — A_{5a}: Batizi András: *Jer, mi kérjük* ♪ — A_{6a}: *Adj Úristen* — A_{6b}: Batizi András: *Jövel Szentlélek Úristen lelkünknek* ♪.

A prédikáció után való könyörgések. A_{8a}: *Atya Isten* ♪ — B_{1a}: *Adj békességet* — B_{1b}: *Mennynek és földnek nemes teremője és mindeneknek* ♪ — B_{2b}: *Felséges Isten, mennynek földnek Ura és embereknek* ♪ — B_{3b}: *Csak te benned* ♪ — B_{3a}: *Úrnak szolgálj* ♪ — B_{5b}: *Zayugróci Névtelen: Hálát adunk tenéked* — B_{6b}: *Adjunk hálát mindnyájan* ♪.

A prédikációnak előtte, avagy utána való könyörgés. B_{8b}: *Hallgass meg minket nagy* — C_{1a}: Szegedi Gergely: *Keresztények, kik vagytok* — C_{2a}: Szegedi Kis István: *Ó mindenható* ♪ — C_{3b}: *Tekints reánk immár* ♪ — C_{6a}: *Keserves* ♪.

Az Úristennek való hálaadás és könyörgés . . . , kit szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összegyűlekezik. D_{1a}: Sztárai Mihály: *Hálaadásunkban* ♪ — D_{2b}: *Hallgass meg mostan, felséges* ♪ — D_{5a}: *Emlékezzél meg mennyből* — D_{6a}: *Kérlek — D_{8b}: Mindenható Úristen, mi* ♪ — E_{2b}: Radán Balázs: *Buzgó* ♪ — E_{5a}: *Kegyelmezz* ♪ — E_{6b}: *Tanulj* — F_{1a}: *Imádunk* ♪ — F_{2b}: Dévai Bíró Mátyás: *Minden embernek* ♪ — F_{5a}: Batizi András: *Jer dicsérjük az Istennek* — G_{1a}: *Fényesség* — G_{2b}: *Szüükség megtudnunk* — G_{5a}: *Mi kegyes Atyánk, kit* — G_{6b}: *Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, Te* ♪ — H_{2b}: *Üdvözlégy örök Ur* ♪ — H_{1b}: *Aki akar* ♪ — H_{6a}: Gálszécsi István: *Mi hiszünk* ♪ — H_{7a}: *Hiszünk* — H_{8a}: *A keresztyénségben.*

Halott temetéskor való éneklés. I_{1b}: *Emlékezzünk mi keresztyén* ♪ — I_{3a}: Dézsi András: *Adj üdvösséges* — I_{4b}: *Jer, temessük* ♪ — I_{6a}: *Az Istennek jóvoltáról* — I_{7b}: *Megszabadultam* — I_{8b}: Batizi András: *Ember emlékezzél a.*

A Krisztus születéséről való dicséret. K_{1b}: *Jer, mi dicsérjük* — K_{6a}: *Nagy örömap ez nekünk* — K_{6b}: *Dicséretes a gyermek* — K_{7b}: *Gyermek születék Betlehemben* — K_{8b}: *Hálát adjunk* — L_{1a}: Batizi András: *Jer, dicsérjük e mai* — L_{4a}: *Mikor e széles* — L_{5b}: *E nap nekünk* — L_{6b}: *Úristen veletek* — L_{8a}: *Jer, mindnyájan* — M_{1b}: *Krisztus Jézus születék* — M_{3a}: *Úristennek* — M_{3b}: *Nekünk születék mennyei király, kit* — M_{4b}: Huszár Gál: *Könyörgjünk az.*

A Krisztus feltámadásáról való dicséret. M_{6a}: *Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosó ő szent vére hullása* — M_{6b}: Batizi András: *Krisztus feltámadá nekünk* — M_{8b}: Batizi András(?): *Krisztus feltámad, ki értünk meghalt vala, bűneinkért kint valla* — N_{2a}: *Krisztust* ♪ — N_{4a}: *Krisztus feltámadá igazságunkra* — N_{6b}: *Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosó, szent vére hullásával* ♪ — N_{7a}: Gálszécsi István: *Krisztus a* ♪ — N_{8b}: *Hálaadásokkal.* *A Krisztus mennybenemenéséről.* O_{3b}: *Krisztus mennybe felméne, nekünk helyet szerezni, ül* — O_{6b}: *Krisztus mennybe felméne, nekünk helyet szereznie Atyjával.*

A psalmusokból való isteni dicséret. O_{6b}: *Boldog az olyan* ♪ — P_{1a}: Szkhárosi Horvát András: *Mind e* — P_{7b}: Szegedi Gergely: *Szent Dávid király* ♪ — Q_{2b}: *Régen ó törvényben Mózesnek* ♪ — Q_{5b}: *Ó Úristen* ♪ — Q_{7a}: *Emlékezzél meg, Úristen* ♪ — R_{1b}: Szegedi Gergely: *Dávid profétának* ♪ — R_{3b}: Thordai Benedek: *Benned* — R_{6b}: Tesini Imre: *Tebenned* ♪ — R_{7b}: Szegedi Gergely: *Boldog az ilyen ember e* — S_{1a}: Szegedi Gergely: *Nagy bánatban Dávid* — S_{3b}: Chasse Miklós: *Mini kívánczik* ♪ — S_{5a}: *Eros* ♪ — S_{6b}: *Minden népek* — S_{7b}: *Hogy panaszkodik* ♪ — T_{2b}: *Úristen, irgalmazz* ♪ — T_{4a}: *Mindenható Úristen, szívünk* ♪ — T_{6a}: Szegedi Lajos: *Légy* ♪ — T_{7b}: Hartyáni Imre: *Háborúsága* ♪ — V_{2a}: István deák: *Irgalmazz* — V_{4b}: *Örök Isten* — V_{5a}: *Felséges Isten, néked* ♪ — V_{7b}: *Keresztyéneknek Istene* ♪ — X_{1a}: *Aki veti* ♪ — X_{3a}: *Aki az Istent* ♪ — X_{4a}: *Boldog a férfiú* ♪ — Y_{1a}: *Keresztyének, kik e* — Y_{2a}: *Unszol* — Y_{3b}: *Jer, emlékezzünk* — Y_{5a}: *Akik* — Y_{6b}: Zayugróci Névtelen: *Mindenek* — Y_{8b}: *Minden hív* — Y_{7a}: *Boldogok* ♪ — Y_{8a}: *Felséges Isten, hozzád* — Z_{1b}: *Mely igen jó legyen* — Z_{2b}: *Hallgass meg, Atya Isten, mi* ♪ — Z_{3a}: *Mikor a* — Z_{6b}: *Valaki.*

A kiadvány második része protestáns, reggeli, istentiszteleti liturgiát tartalmaz. A hét napjainak megfelelő hét rész felépítése azonos: *hymnus, antiphona, egy vagy két psalmus, responsorium és versiculus* (e kettő az utolsó három részben elmaradt), két prózában írt imádság, végül *benedicamus* (ez az utolsó két részben elmaradt). A legvégén még két himnusz és egy ének áll. Pontosabb beosztása a kezdőszavak szerint a következő:

**A Keresztényi
Gyülekezetben.**

VALO ISTENIDI-
CHERETEC.

PSALMO CXLIX.

Dicsőretet mondgyatoc az Istenec
á Szenteknek gyülekezetében.

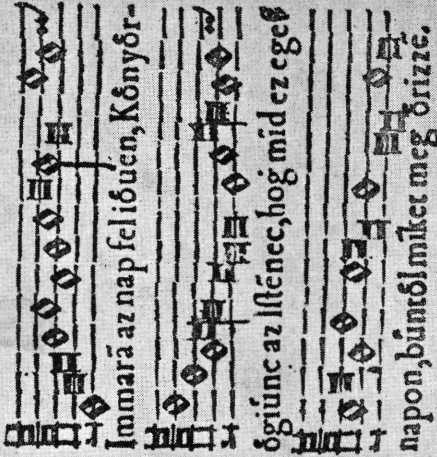
M. D. LX.

6. ábra

**A Keresztényi
GYŰLEKEZETBEN VA-
LO R E G V E L I E N E K L E-
foc, melyeket Primaknac híjñac, az Kal-
manezchi Marton Mestertől Ma-
gyarrá fordítatot Píalmusoc-
kal egyetembe.**

Hymnus Lam lucá orro G'e.

Immará az nap feliduen, Kónyör-
ógiünc az Isténec, hog mid ez cgeß
napon, bünröl miker meg örízé.

7. ábra

[Vasárnap:] a_{1a}: *Immáron a nap feljövén* ♪ — a_{1b}: *Téged egynek állatban* ♪ — a_{2a}: *Uram a te haragodban* — a_{3a}: *Míglen felejtess el engemet* — a_{4a}: *Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia* ♪ — a_{4b}: *Támadj fel Úr Jézus Krisztus* — a_{4b}: *Mindenható és irgalmas Úristen, ki a te mihozzánk való szerelmednek* — a_{5a}: *Örök, mindenható Úristen, kívül vannak* — a_{5b}: *Örüljünk mi áldottak.*

[Hétfő:] a_{5b}: *Immár mostan ó Szentlélek* ♪ — a_{6a}: *Dicséret legyen teneked Szentháromság* ♪ — a_{6b}: *Allj bosszút érettem* — a_{7b}: *Úristen, a te nevedért* — a_{8a}: *Gyógyíts meg minket Úristen* ♪ — a_{8b}: *Mi segítségünk vagy te Úristen* — a_{9b}: *Örök mindenható és irgalmas Úristen* — b_{1a}: *Örök mindenható Úristen, ki nekünk azt hagyád* — b_{1a}: *Igazságszerető Atya* ♪.

[Kedd:] b_{2b}: *Igaz bíró, nagy Úristen* ♪ — b_{3b}: *Dicséret és örök dicsőség legyen* ♪ — b_{4a}: *Könyörüljön mirajtunk az Úristen* — b_{4b}: *Áldjad én lelkem az Úristent* — b_{6b}: *Áldjuk mindnyájan az Úristent* ♪ — b_{7a}: *Könyörülj Úristen mirajtunk* — b_{7a}: *Kegyelmes, mindenható Úristen, ki nagy édes szóval* — b_{7b}: *Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki ebben mutatod* — b_{8a}: *Felmagasztaljuk a felséges, mindenható Úristent* ♪.

[Szerda:] c_{1a}: *Állatoknak megtartója* ♪ — c_{1b}: *Nagy, dicséretes dicsőséget énekeljünk* ♪ — c_{2a}: *Énekeljétek az Úrnak új éneket* — c_{3a}: *Dicsérjétek Istennek szolgálai uratokat* — c_{3b}: *Ó boldog Szentháromság* ♪ — c_{4b}: *Minden tükös bűneinkből* — c_{4b}: *Kegyés és kegyelmes, mindenható Úristen* — c_{5a}: *Úristen, mi mennyei, szerelmes szent Atyánk, könyörgünk* — c_{5a}: *Áldjuk és felmagasztaljuk* ♪.

[Csütörtök:] c_{6b}: *Látod Isten sziveinket* — c_{7b}: *Könyörülj rajtunk nagy Úristen* ♪ — c_{7b}: *Dicsérjed én lelkem az Úristent* — c_{8b}: *Dicsérjétek az Urat, mert öneki énekelnünk igen jó* — d_{1b}: *Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te szent felségednek* — d_{2b}: *Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki hozzánk való akarotodat* — d_{3a}: *Jézus Krisztus, kit az Atya váltáságunkra elereszte.*

[Péntek:] d_{4b}: *Ó felséges, áldott király* — d_{4b}: *Áldj meg minket Atya Úristen* ♪ — d_{5a}: *Örüljétek igazak az Úristenben* — d_{7a}: *Mindenható és irgalmas Úristen, ki az eget és a földet* — d_{7b}: *Úristen, mi mennyei, szerelmes, szent Atyánk, a te irgalmasságot.*

[Szombat:] d_{8b}: *Ó mennyei mi szent Atyánk* — e_{1b}: *Ha te meg nem tartasz Uram* ♪ — e_{2a}: *Áldom az Úristent minden időben* — e_{3b}: *Hálákat adunk teneked mindenható Úristen* — e_{4b}: *Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te felségednek.*

[Függlék:] e_{5b}: *Jövel Szentlélek Úristen, ki Atyával* — e_{6b}: *Úrnak végvacsorájára* — e_{8a}: *Szegedi Kis István: Ó mint keseregnek most a keresztyének.*

A nyomtatvány két, egymástól világosan elkülönülő részből áll. Ezek közül az első HUSZÁR Gál szerkesztésében megjelent énekeskönyv, amely az „A—Z” jelölésű 23 íven foglal helyet. Az 1560. évszámot viselő címlap szövege — *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek* — is csak erre vonatkozik. Ehhez csatlakozik „a—e” jelölésű öt íven, külön címlap nélkül, a második rész az alábbi kezdősorokkal: „A keresztyéni gyülekezetben való reggeli éneklések, melyeket primáknak hívnak, a Kálmáncsehi Márton mestertől magyarrá fordítattott psalmusokkal egyetemben”. Tartalmilag tehát két teljesen különálló műről van szó, amelyeket nem fog össze sem közös címlap, sem közös terjedelmegjelölés (levél vagy lapszámozás), sem közös évjelzés. Ráadásul a második rész végén a címlaptól eltérő, 1561. évszám áll.

Ezek után arra lehetne gondolni, hogy két, egymástól független nyomtatványról van szó, amely csupán véletlenül egybekötve maradt fenn. Ennek azonban mégis néhány más körülmény ellene mond. A második rész ugyanis címlap nélkül készült, az első rész pedig a „Z” jelzésű füzet utolsó levelén végződik, míg a második rész az ezt logikusan folytató „a” jelű ív első levelén. Különösen ez az utóbbi körülmény figyelemre méltó és egyben perdöntő. Az első rész ívjelzése tehát verzálisokkal (nagybetűkkel), a másodiké pedig kurrensekkel (kisbetűkkel) történt. Nyilvánvaló tehát a megkülönböztetési szándék, amire a nyomdászok az együttes megjelentetés szándékával készített nyomtatványok esetében törekedtek. Amennyiben a második részt is önálló kiadványként állították volna elő, úgy annak ívjeleit nyilván ugyancsak verzálissal

jelölték volna, ahogy HUSZÁR összes ismert kiadványa 1559—1574 között készült.²⁴ Ha a kiadvány terjedelmesebb volt, mint a nyomdai ívek jelölésére akkoriban nemzetközileg használt 23 betűből futotta, úgy HUSZÁR a további íveket kurrenszekkel jelölte.²⁵ Ugyanez történt tehát az 1560-ban megkezdett énekeskönyv esetében is. Véletlenül éppen a „Z” jelzésű ív volt az utolsó, amelyre az énekeskönyvhöz szüksége volt, de függelékként még hozzá kívánta nyomtatni a *Reggeli énekléseket*. Így ennek íveit tehát kurrenszekkel jelölte. Mire a munka befejeződött — nyilván már Debrecenben — a kalendárium már az 1561. esztendő mutatta, ezért a kötet végén ezt az évszámot is feltüntette. Tehát a kötet egyetlen bibliográfiai egységet képező nyomtatvány, amelyben az 1560-ban elkezdett HUSZÁR-féle énekeskönyvhöz 1561-ben befejezve függelékként hozzányomtatották a *Reggeli énekléseket*.

A kötet legvégén álló 1561. évszám nyilván a nyomtatás befejezésének esztendejét jelöli. Miután az 1560. évszámot viselő címlap és az 1560. március 1-én kelt óvári ajánlás ugyanazon az első, „A” jelű íven található, amelyen az első énekek is állnak, jogos a feltételezés, hogy a nyomtatást 1560. március elsejét követő napokban a mai Mosonmagyaróváron, az akkori Óvárott kezdték meg. Az éven belül ez az időpont korábbi, mint ahogy ezt eddig általában feltételezték. Egyedül GULYÁS Pál volt az, aki felvetette annak lehetőségét, hogy HUSZÁR Gál énekeskönyve „talán Magyaróvárott 1560. március 20 előtt, vagy Kassán március 20 és október eleje között jött ki a sajtóból.”²⁶ Erre vonatkoztatta ugyanis HUSZÁR 1560. január 10-én a kassaiaknak írt levele egy mondatát. Miután megküldte nekik BULLINGER²⁷ kiadásának négy példányát, hozzáfűzte: „Egyházatok népét több ilyen újdonsággal fogom ellátni, ha Isten akaratából eljutok hozzátok.”²⁸

Tehát HUSZÁR 1560 márciusában Óvárott fogott hozzá énekeskönyve kinyomtatásához, de nem dolgozhatott ezen sokáig, hiszen még e hónap 20-án már beiktatták Kassán lelkészi hivatalába.²⁹ Első pillanatban meglepőnek tűnik, hogy miért látott neki Óvárott e munkához, ha Kassára ajánlkozott és készült. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a kassaiak sokáig nem válaszoltak HUSZÁR levelére. Talán éppen a türelmetlen HUSZÁR küldte el BORNEMISZA Pétert 1560. február 1-én Kassára a mielőbbi bizonyosságért.³⁰ Bár Kassa városa február 19-én határozatot hozott, „hogy Gál uramat házanépével, marhájával” Kassára hozassák,³¹ HUSZÁR még erről nem értesülhetett, amikor február 26-án újabb, sürgető levelet írt Kassára.³² Így március elején, amikor énekeskönyve nyomtatásába belefoghatott, még teljes bizonytalanságban volt, hogy marad-e Óvárott, vagy megy Kassára.

Ez utóbbi következett be. A kassaiak említett, február 19-i döntését hamarosan kézhez vehette, majd „házanépével, marhájával” Kassára költözött. A „marha” fogalmába nyilván beletartozott nyomdájája is, annak teljes felszerelésével együtt. Majd 1560. március 20-án már be is iktatták Kassa város

²⁴ RMNy 157, 158, 169, 170, 171, 176, 177, 181, 333, 353, továbbá a *Magyar Könyvszemle*ben (1973. 187—190. l.) megjelent három pótlás RMNy 327A, 327B, 327C.

²⁵ Így járt el az 1574. évi nagy kötetének mindkét részénél. — RMNy 353.

²⁶ 18. jegyzet 118.

²⁷ RMNy 157.

²⁸ *Magyar Könyvszemle* 1902. 62. Gyulai Farkas.

²⁹ *Századok* 1895. 31. Ráth György.

³⁰ SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter*. Bp.—Győr—Sopron 1939. 19—20.

³¹ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1911. 487. ifj. KEMÉNY Lajos.

³² *Történelmi Tár* 1894. 189. ifj. KEMÉNY Lajos.

magyar lelkészének tisztébe.³³ Itt nyilván folytatta az Óvárott megkezdett munkáját az énekeskönyve kinyomtatásával. A kötet végén álló 1561. évszám pedig arra utal, hogy ezt Kassán nem is tudta befejezni. Október második hetében ugyanis HUSZÁRT letartóztatták,³⁴ de többek segítségével december 27-én megszökött,³⁵ majd Debrecenbe menekült.

Itt — immáron a harmadik városban — fejezhette be énekeskönyve ki-nyomtatását. Erre valószínűleg az 1561. esztendő első hónapjaiban kerülhetett már sor. MELIUS Péternek *A szent Pál apostol levelének, melyet a Colos-sabelieknek írt, prédikációk szerinti magyarázatja* c. munkájának előszava 1561. május 1-én kelt, a ma hiányzó zárósorokban pedig július állhatott.³⁶ Eddig ezt tekintették az első debreceni nyomtatványnak. A fentiek alapján azonban nyilvánvaló, hogy a HUSZÁR-féle énekeskönyv volt az első, amely sajtóját Debrecenben elhagyta.

Tehát e nyomtatvány HUSZÁR műhelyének eddig 1559/1560 fordulójáig ismert óvári működését néhány hónappal ott meghosszabbítva az eddig csak feltételezett 16. századi hazai nyomdahelyen, Kassán keresztül, a kezdetet több hónappal előbbrehozva folyamatosan összeköti debreceni tevékenységével. Nyomdája kassai tevékenységére RITÓÓK Zsigmondné már meggyőző adatokat sorakoztatott fel. Eszerint 1560 tavaszán vagy nyarán HUSZÁR egy ma sajnos már ismeretlen, bizonyára magyar nyelvű, politikai paszkvil-lust nyomtatott ki. Az ügy Lenhard CROMER, Kassa város jegyzője feljelentése alapján FERDINÁND király elé került Bécsben augusztus közepén.³⁷

Az egy éven belüli kétszeri költözködés és HUSZÁR több hónapos fogsága önmagában is elegendő magyarázatul szolgál arra, hogy az énekeskönyv elké-szítése miért vett nagyjából egy egész esztendőt igénybe. Érdemes azonban a kiadványt megvizsgálni, hogy nyomdailag milyen változásokat árul el visz-ontagságos körülmények között végzett előállításáról.

Az első lapokon jól érzékelhető az az igényesség, amellyel az énekeskönyv nyomdai kiállításán igyekeztek. Így az első két ének egy részénél³⁸ a verssorokat igen jól áttekinthető formában és egyben helyigény módon külön-külön szed-ték. Ezt követően azonban felhagytak ezzel, és csak a versszakokat kezdték mindig új sorban. Ugyancsak abbamaradt az énekek eleinte megkezdett számozása. A római számokkal történő jelölés ugyanis csak I-től IV-ig tart, tovább nem. Ugyanilyen igénycsökkenés érzékelhető a könyvdíszeknél is. Az első ívben három, nagyméretű iniciálé található.³⁹ A harmadik ív elején még egy alkalommal feltűnik egy kisebb iniciálé,⁴⁰ azonban a kötet további részé-ben egyetlen egy könyvdísz sem lehet felfedezni.

De nemcsak a nyomdai kivitelben, hanem a helyesírásban is felismerhető bizonyos változás. MOLNÁR József részletesen foglalkozott HUSZÁR helyes-

³³ 29. jegyzet.

³⁴ Kassa, városi levéltár 2204/1560. X. 13. — vö. BOTTA István *Huszár Gál Kassán* c. kéziratos munkájából vettem a 65. lapról és a 175. jegyzetből. E helyen is köszönetet mondok neki, hogy mind ennek, mind több más kéziratnak rendelkezésemre bocsátásával munkámat olyan készségesen és hatékonyan támogatta.

³⁵ *Történelmi Tár* 1884. 196—197. Sz[ilágyi] S[ándor].

³⁶ RMN_V 171.

³⁷ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1971. 268—269.

³⁸ Az A₁b és A₅a lapokon, vagyis az első ének 2—5. és a másodiknak első versszaka.

³⁹ 29 × 29 mm. „V” — A₂a, „I” — A₄a, „A” — A₃b.

⁴⁰ 21 × 22 mm. „O” — C₂b.

írásával.⁴¹ Ennek során megállapította, hogy nyomtatványaiban viszonylag igen következetes ortográfiát alkalmazott 1558-tól 1574-ig. Csak egy lényeges változás tapasztalható nála: a „cs” jeleként az óvári nyomtatványokban „ch”-t használt, később azután — vagyis Debrecenben és Komjátin — viszont „cz”-t. Ebből a szempontból is tanulságos megvizsgálni az énekeskönyvet. Kiderül, hogy az első két ívben a „cs” jelölésre kizárólag „ch” szolgál. A harmadik ívben azután megjelenik a „cz”, de vele azonos számban (nyolc-nyolc) fordul még elő a „ch”. A negyedik ívben, annak is csak az első felében és mindössze két esetben található még „ch”, miközben a „cz” 11 előfordulással már uralkodóvá válik. A következő négy ívre — „E” — „H” jelzéssel — kizárólag a „cz” jellemző, csupán egyetlen egy „ch” bukkan fel — F₈b lapon — szinte sajtóhibaként. Az ember úgy érzi, hogy a változás visszavonhatatlanul megtörtént: HUSZÁR véglegesen áttért a „cz”-re, amelyhez azután későbbi debreceni és komjáti tevékenysége során végig szorosan tartotta is magát. Azonban az „I” jelű, kilencedik ívben váratlanul újra feltűnik a „ch”, sőt 17 előfordulásával túlsúlyban van az öt „cz”-vel szemben. A „K” ívben kétszer, az „L” ív első felében ugyancsak két alkalommal még utoljára felbukkan a régi „ch” használata, hogy attól kezdve azután végleg eltűnjék.

A „cs” hangok „ch”-val történő jelölése a legrégebb magyar nyelvű nyomtatványokra jellemző. Eleinte kizárólag ilyen módon írták Krakóban (1527—1531), Bécsben (1536—1554) és Kolozsvárott (1550—1553). Később váltakozva, vagy vegyesen használták a „ch”-t és a „cz”-t: Krakó 1533—1552, Bécs 1558—1573 és Kolozsvár 1554—1559. A kizárólagos „cz” jelölés volt az utolsó stádium e fejlődés útján: Krakó 1559-től, Bécs 1574-től, Kolozsvár 1560-tól, míg a sárvári műhely már kezdettől csak ezt (1539—1541) alkalmazta.⁴² HUSZÁR Gál esetében e fejlődés három állomása a most előkerült nyomtatványon belül zajlott le. Úgy tűnik, hogy ez nagyjából igazodott a nyomdahelyekhez. Óvárott végig tartotta magát az ott már korábban használt „ch”-hoz. Kassán áttért a „cz”-re, bár a „ch”-ra még egy ideig, majd később röviden és átmenetileg visszatért, vagyis ebben a szakaszban párhuzamosság figyelhető meg. Végül Debrecenben, majd jóval később Komjátin (1573—1574) már kizárólag a „cz”-t alkalmazta.

Mind a nyomdai kiállítás, mind a helyesírási gyakorlat terén tehát a harmadik, „C” jelzésű ív táján érzékelhető a változás. Talán nem téves az a feltételezés, hogy március első felében az első két ív kinyomatásával végzett HUSZÁR Óvárott. Munkáját Kassán folytatva tovább egyszerűsítette, majd végleg dísztelenné tette énekeskönyve szedését. Ugyanakkor ott fokozatosan áttért a „cs” jeleként addig Óvárott kizárólag alkalmazott „ch”-ról a „cz”-re. Énekeskönyve második, nagyobbik felében, az „L” ív derekától már kizárólag az utóbbi jelölést alkalmazta, akárcsak egész későbbi debreceni működése során.

Időrendben haladva a helyesíráshoz hasonlóan a nyomtatványok formátumában is megfigyelhető bizonyos irányzat a magyar nyelvű vallásos énekeskönyveknél. A legkorábbiak, vagyis GÁLSZÉCSI két krakkói kiadása 1536-ból és 1538-ból,⁴³ valamint a bibliai históriákat tartalmazó kolozsvári HOFFGREFF-

⁴¹ *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között.* Bp. 1963. 320.

⁴² 41. jegyzet 284., 289. és 293. és VARJAS Béla kísérőtanulmánya 28. HELTAI Gáspár *Cancionale*-jének hasonmáskiadásához. Bp. 1962.

⁴³ RMNy 18 és 24.

féle énekeskönyv 1554–1555 tájáról,⁴⁴ nyolcadrét alakúak. Formátumban ezekhez csatlakozik HUSZÁR Gál 1560–1561-ben készült és most ismertetésre kerülő kötete.⁴⁵ Ettől kezdve azonban, vagyis az 1563-ra helyezhető debreceni kiadástól⁴⁶ fogva a többi tíz, példányból ismert, nyomtatott énekeskönyv a 16. században⁴⁷ mind negyedréte alakú. Ez alól csupán egyetlen kivétel akad: a BEYTHE-féle kötet.⁴⁸ Ez 1590 táján újra nyolcadrét formában látott napvilágot, ráadásul haránt alakban.

Ugyanilyen váltás érzékelhető kiadványaink formátumában HUSZÁR Gál nyomdájánál is. Bár 1558-ban az első óvári nyomtatványát negyedréte alakban állította elő,⁴⁹ ezt követően azonban a kiadványai nyolcadrétűek mind Óvárrott,⁵⁰ mind debreceni működése elején.⁵¹ Ebbe a sorba illeszkedik pontosan bele a most előkerült, 1560-ban Óvárrott megkezdett, Kassán folytatott és Debrecenben befejezett énekeskönyve.⁵² 1561 második felében áttért a négyréte alakú kötetek előállítására, amelyeknél azután működése végéig (1574-ig) kitarított.⁵³

A HUSZÁR-féle énekeskönyvből nyomdája felszerelésére vonatkozó ismeretünk a könyvdíszek területén is gyarapíthatók. Igaz, amint erről a fentiekből már szó esett, ilyenekből az énekeskönyvében nagyon kevés található. A C₂b lapon álló „O” iniciálé e téren valamit mégiscsak elárul. A 21 × 22 mm méretű, fekete alapú, puttóval díszített fametszet jól ismert a SYLVESTER-féle sárvár-újszigeti műhelyből.⁵⁴ Tudott volt az is, hogy e dűcot BORNEMISZA Péter is használta Semptén 1575-ben.⁵⁵ BORNEMISZÁHOZ nyilván HUSZÁR közvetítésével kerültek a sárvári nyomda könyvdíszreiből, hiszen HUSZÁR debreceni kiadványai-ban ezekből már több is feltűnt.⁵⁶ Az új azonban az, hogy e sárvári készlet HUSZÁR műhelyében most már debreceni tevékenysége előtt is kimutatható. A dűcot tehát HUSZÁRHOZ a NÁDASDY-féle műhelyből feltehetően már óvári tartózkodása során kerültek.

HUSZÁR nyomdájának felszereléséből különös figyelmet érdemelnek a dallamok nyomtatására használt, matricáról öntött, mozgatható kottajelek. A most előkerült kötetben 67 dallamhoz összesen 258 sornyi kotta található. Ezek közül a 2 két-, 25 három-, 28 négy-, 7 öt-, 3 hat- és 2 hétsoros elhelyezésben található. A kötetben belül azonban ezek meglehetősen egyenetlenül helyezkednek el. Az első rész (HUSZÁR) 184 levelén (beleértve az ajánlást is) 49 dallamnak összesen 180 sora található (2 két-, 18 három-, 23 négy- és 6 ötsoros), vagyis levelenként átlagosan egy kottasor. Még ezen belül is egyenetlen a dallamok elhelyezkedése, mert vannak hosszú részek,⁵⁷ ahol egyetlen sor sincs. Ezzel

⁴⁴ RMNy 108.

⁴⁵ RMNy 160.

⁴⁶ RMNy 178.

⁴⁷ RMNy 222., 264., 276., 353., 357., 429., 513., 582., 640., 713.

⁴⁸ RMNy 648.

⁴⁹ RMNy 151.

⁵⁰ RMNy 157. és 158.

⁵¹ RMNy 171.

⁵² RMNy 160.

⁵³ RMNy 169., 170., 176., 177., 181., S 327A, S 327B, S 327C (*Magyar Könyvszemle* 1973. 187–190.), 333, 353.

⁵⁴ 16. jegyzet IX. tábla 10. sz.

⁵⁵ ooooo_b lapon — *Magyar Könyvszemle* 1955. 204. SOLTÉSZ Zoltánné.

⁵⁶ 16. jegyzet 78–79.

⁵⁷ Pl. I_{5b}–N_{1b}, vagyis egymást követően 57 lapon.

szemben a második rész (*Reggeli éneklések*) 40 levelén 18 melódiának 78 sornyi kottája áll 7 három-, 5 négy-, 1 öt-, 3 hat- és 2 hétsoros beosztásban. Ez levelenként kétsoros átlagnak felel meg, azaz kétszerese az első résznek. Ez természetesen a két rész egymástól eltérő jellegéből (népénekeskönyv, ill. reggeli istentiszteleti liturgia) is származhat. A részletesebb vizsgálat során mégis kimutatható, hogy az első részen belül is növekszik a kották sorszáma. Így kétsoros dallam csak a két első, még feltehetően Óvárott készült ívében⁵⁸ fordul elő, az összes további melódia sorszáma több ennél.

A HUSZÁR műhelyében készült kiadványok közül eddig nyomtatott kotta csak az 1574-ben készült nagy kötetének⁵⁹ első, graduálét tartalmazó részéből volt ismeretes. Megállapítható, hogy ezt pontosan azzal a felszereléssel állították elő, mint amely az 1560–1561-ben készült könyvben található. Tehát ezek az öntött kottajelek már 1560 elején HUSZÁR Gálnál voltak Óvárott. Készlete nem volt túlságosan nagy: mintegy 35–40 elemet tartalmazott, amelyek azonban mégis viszonylag igényes kivitelű kotta előállításához nyújtottak lehetőséget.

A 16. században hazánkban viszonylag kevés nyomtatvány jelent meg hangjeggyel. Ezek egy része fametszetes technikával készült Brassóban 1548-ban és 1562-ben,⁶⁰ ill. Kolozsvárott 1554-ben és 1574-ben.⁶¹ Szedéssel előállított kottával még ennél is kevesebb kiadvány ismeretes: a már említett 1574. évi HUSZÁR-féle kötetten kívül csupán a kolozsvári HOFFGREFF-énekeskönyv⁶² ilyen, amelynek megjelenési idejét 1554 végére, vagy a következő esztendő elejére helyezik.⁶³ Így a most megtalált és 1560–1561-ben készült kötet a hazai szedett kottanyomtatásnak időrendben második terméke került napvilágra.

HUSZÁR Gál műhelyének kottanyomtatásra szolgáló felszerelése ezek szerint Óvártól Komjátiig, vagyis 1560-tól 1574-ig megvolt, akárcsak a könyvdíszek dúcai, amint erről a fentiekben már szó volt. HUSZÁR Debrecenből történt távozásakor 1562 tavaszán⁶⁴ magával vitte műhelyének könyvdíszzeit, amelyek azután csak az 1573-ban Komjatin újrakezdett nyomdai tevékenysége során bukkantak ismét fel.⁶⁵ Megalapozottnak látszik tehát a feltételezés, hogy e dúcokkal együtt a kottaszedésre szolgáló felszerelést is magával vitte. Erre utal az a körülmény, hogy nem sokkal távozása után Debrecenben nyomtatott énekeskönyv — a fennmaradt néhány levél tanúsága szerint — nem tartalmazott kottát,⁶⁶ akárcsak a HOFFHALTER által készített 1566. évi váradi,⁶⁷ vagy az 1569. évi debreceni énekeskönyv.⁶⁸

Ezek szerint a 16. században hazánkban mindössze két nyomdász rendelkezett dallamok nyomtatására szolgáló, öntött kottajelekkel: Georg HOFFGREFF és HUSZÁR Gál. HOFFGREFF e felszerelése mind méretében, mind formájában

⁵⁸ A₄ és B₅ leveleken.

⁵⁹ RMNy 353.

⁶⁰ RMNy 71B. és 175.

⁶¹ RMNy 109. és 351.

⁶² RMNy 108.

⁶³ TARNÓC Márton kísérőtanulmánya 27. a HOFFGREFF-énekeskönyv hasonmás-kiadásához. Bp. 1966.

⁶⁴ *Magyar Könyvszemle* 1964. 171. KELECSÉNYI Ákos.

⁶⁵ 16. jegyzet 79.

⁶⁶ RMNy 178.

⁶⁷ RMNy 222.

⁶⁸ RMNy 264.

eltér HUSZÁRétól, így a kettőnek nincs kapcsolata egymáshoz. HELTAI Gáspárt kolozsvári műhelyében az 1574-ben készült nevezetes *Cancionale*-jához⁶⁹ nem ezeket a mozgatható kottajeleket, hanem az 1554. évi TINÓDI-féle *Cronica*-hoz⁷⁰ használt fametszetet alkalmazta. Jogos a feltételezés,⁷¹ hogy ekkor már Kolozsvárott nem volt meg a hangjegyek nyomására szolgáló speciális felszerelés. HOFFGREFF öntött kottajeleinek 1559. év utáni sorsa, amikor is HELTAIÉ lett a kolozsvári műhely, nem ismeretes. HUSZÁR Gál könyvdíszjeinek egy része BORNEMISZA Péterhez, másik része fiához, HUSZÁR Dávidhoz került,⁷² azonban ezek az öntött kottajelek 1574 után egyetlen hazai műhelyben sem tűntek fel. Így BORNEMISZA énekeskönyve 1582-ben⁷³ hangjegyek nélkül jelent meg.

A HUSZÁR-féle kiadványt tartalmazó kötetet a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek eddig a Theol. 8° 6204 jelzet alatt őrizte. Miután értesültek e könyv nagy jelentőségéről, kiemelve a nagy raktárból, a régi nyomtatványok különgyűjteményében helyezték el HBF 3048 jelzet alá. A 17. századi, dísztelen bőrkötésű kötet első szennylevélen belső lapján 18–19. századnak tűnő kézírással két sorba írva a következő szöveg olvasható: „Ein sehr schönes böhmisches Gesangbuch.” Ezt a téves megállapítást azután később áthúzták. A címlap alján a württembergi címer körül „Biblioth. Publ. Reg. Stuttg.” feliratot viselő, feltehetően 19. századi, köralakú bélyegző lenyomata látható. Magyar szempontból érdekesebb az a két kézírásos bejegyzés, amelyek ugyanattól a 16. századi kéztől származnak. Az egyik a M₆a lapon olvasható a lapszélén a szövegtől függetlenül: „Ó kegyes, ó kegyelmes kegyes Krisztus irgalmazz nekünk”. A másik a S₆a lapon az „Erős várunk nekünk az Isten” kezdetű zoltár második versszakába betoldás ugyancsak a lapszélén: „Jézus Krisztus”. Sajnos, a c₄b lap közepére beírt egyetlen szó olvashatatlanná vált azáltal, hogy a tinta megszáradása előtt csukták be a könyvet, és az írás ezzel — részben átkenődve a szemközti lapra — elmosódott. A legtöbb kézírásos bejegyzés a hátsó szennylevélen található. A rektón három különböző 16. századi kéztől származó latin nyelvű bejegyzés áll: „Saul Saul cur me persequeris” — „Omnia sunt hominum tenui penden. filo” — „Omnia si perdas famam”. A lap alján három kis tolljegy. A harmadik kéz írta be e levél hátlapjára a legfontosabb bejegyzést: „Paulus Roch Norinbergensis me possidet”. Sajnos, a kötet e 16. századi tulajdonosáról nem sikerült semmi közelebbit sem megtudni. Az említett magyar nyelvű bejegyzések alapján valószínűnek tűnik, hogy mielőtt Paul ROCH-hoz került, ha csak rövid ideig is, hiszen a nyomtatvány állapota kifogástalan, Magyarországon már használták ezt a kötetet. Feltételezhető, hogy e nürnbergi tulajdonossal került azután Németországba, majd — ma már ismeretlen időpontban, módon és közvetítéssel — mostani őrzőhelyére, Stuttgartba.

Az RMNy-ben regisztrált és bevezetőben már említett öt nyomtatványon,⁷⁴ valamint a most ismertetett négy kiadványon⁷⁵ kívül a Württembergische Landesbibliothekban még három további, 16. századi, hazai nyomtatvány is található. Ezek közül Leonhard STÖCKEL *Formulae tractandarum sacrarum*

⁶⁹ RMNy 351.

⁷⁰ RMNy 109.

⁷¹ 42. jegyzet VARJAS kísérőtanulmánya 19.

⁷² 16. jegyzet 79–80.

⁷³ RMNy 513.

⁷⁴ RMNy 98., 158., 205., 209., 846.

⁷⁵ RMNy 160., 229., 264., 266.

*concionum*⁷⁶ eddig négy másik példányból volt ismeretes. BORNEMISZA Péter *Negyedik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak*⁷⁷ öt további példányban szerepel az eddigi nyilvántartásokban, míg Albert GRAWER *Bellum Johannis Calvini* c. munkája⁷⁸ pedig kilencben.

Eddig ebben a stuttgarti gyűjteményben csupán szűrőpróbaszerű keresgélés eredményeként tehát egy tucat 16. századi hazai nyomtatvány került elő. Ezek után nem indokolatlan annak feltételezése, hogy ebben a könyvtárban még további régi magyarországi nyomtatványok is lappanganak.

Ennek kapcsán szükségszerűen felmerül a kérdés: vajon honnan került ilyen viszonylag sok régi hazai kiadvány ebbe a délnémet városba? Sajnos erre egyértelmű és biztos válasz a jelenlegi ismeretek mellett nem adható. Bizonyos támpontot azonban néhány kötet azért nyújt. Hat, kizárólag magyar nyelvű kiadvány, vagyis fele az eddig ott ismert hazai nyomtatványoknak, található abban a három kötetben,⁷⁹ amelynek első lapján a „Monasterii Weingartensis. Anno 1622”, ill. „Monasterii Weingartensis. Anno 1623” szövegű kéziratok bejegyzés található. Ebből megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy ebben az egykori württembergi bencés kolostorban, amely mintegy húsz kilométerre északra fekszik a Bodeni-tótól, a 17. század húszas éveiben viszonylag nagyobb számú magyar nyelvű könyvet őriznek. Az említett évszámok csak „terminus ante quem”-ként szolgálhatnak, vagyis ebben az időben már bizonyosan a bencések birtokában voltak. Lehetséges, sőt majdnem valószínű, hogy az 1622. és az 1623. év csak a könyvtári tulajdon megjelölésére szolgáló bejegyzés időpontja, de egyáltalában nem biztos, hogy azok már nem ezt megelőzőleg kerültek volna oda. Sőt a könyvek szinte tökéletes használatlan állapotából arra lehet következtetni, hogy a nyomtatványok hamarosan elkészültüket, vagyis a 16. század ötvenes-hatvanas éveit követően már Németországba jutottak. A weingarteni bencés kolostornak 1802-ben bekövetkezett feloszlása után annak rendkívül gazdag könyvtára a stuttgarti királyi könyvtárba, ill. a mai Landesbibliothekba került.⁸⁰

A most Stuttgartból előkerült HUSZÁR-kötet alkalmat ad arra, hogy a legrégibb magyar nyelvű egyházi énekeket tartalmazó könyveket a teljesség és az ismeret példányok lelőhelyei szerint tekintsük át. Ezek alapján megállapítható, hogy az RMNy által nyilvántartott 19 kiadásból⁸¹ példány a mai napig háromból nem ismeretes.⁸² Csupán töredék formájában hat kiadás maradt fenn,⁸³ amelyek közül egy⁸⁴ kivételével a többi mind kötéstáblákból történt kibontás során került elő. Többé-kevésbé megviselt állapotban, vagyis csak hiányosan további hat kiadás maradt meg.⁸⁵ Mindössze négy kiadás az, amely teljesen ép példányból ismeretes ma.⁸⁶ Jól mutatják ezek a számok, hogy mennyire meg-

⁷⁶ Bártfa 1578 — RMNy 406 — Jelzete: Theol. 8° 17325.

⁷⁷ Sempte 1578 — RMNy 431 — Jelzete: Theol. 4^o953.

⁷⁸ Bártfa 1597 — RMNy 790 — Jelzete: Theol. 4^o5435a.

⁷⁹ Bibl. Hung. fol. 1565, HB 4002 és HB 8^o1890.

⁸⁰ Ez különben részben leolvasható a jelzetekről is, hiszen a „HB” megjelölés a „Hofbibliothek”-ot fed.

⁸¹ RMNy 18., 24., 70., 108., 160., 178., 222., 264., 276., 353., 357., 429., 513., 582., 640., 648., 713., 804., 832.

⁸² RMNy 70., 804., 832.

⁸³ RMNy 18., 24., 178., 357., 582., 648.

⁸⁴ RMNy 582.

⁸⁵ RMNy 108., 276., 353., 429., 640., 713.

⁸⁶ RMNy 160., 222., 264., 513.

tépázták a századok ezeket a használatra szánt és valóban sokat forgatott könyveket.

Különösen bizonyítják ezt, ha a teljességet összevetjük az őrzési hellyel. Ekkor kiderül, hogy mind a négy ép kiadás külföldön maradt fenn,⁸⁷ de egyetlen 16. századi egyházi énekeskönyv-kiadás egyetlen példánya sem Magyarországon. A hazánkon kívüli lelőhelyeken az ép példányokon kívül csak kőestáblából kiáztatott töredékek ismeretesek,⁸⁸ míg egyetlen sérült vagy csonka példány sem. Ezzel szemben a történelmi Magyarország területén levő gyűjteményekben tíz különböző kiadás nem kevesebb, mint 24, de többé-kevésbé mind csonka példányát őrzik.⁸⁹

Jól bizonyítják ezek az adatok a használatról, vagy pontosabban az elhasználódásról a fentiekben írottakat. Ezzel szemben, ha a magyar nyelvű nyomtatványok — nyilván nem sokkal megjelenésük után — külföldre kerültek, úgy ott — éppen a nyelv miatti „használatatlanságuk” következtében — teljesen ép állapotban véselték át a több évszázadot. Ezek szerint ilyen jellegű régi nyomtatványok előkerülésével, pontosabban előkerítésével a jövőben is elsősorban, sőt gyakorlatilag kizárólag a Lajtától és a Kárpátoktól nyugatra, ill. északra lehet számolni.

GEDEON BORSA

Ungarische Druckwerke aus dem 16. Jahrhundert in Stuttgart

In der Württembergischen Landesbibliothek war es mir möglich, eine Reihe von auffallend wertvollen Büchern in ungarischer Sprache aus den 60 Jahren des 16. Jahrhunderts aufzufinden. So tauchte der Katechismus von Péter MELIUS auf, der im Jahre 1569 in Debrecen gedruckt wurde. Dieser Vorkämpfer des Calvinismus in Ungarn fasste in diesem Werk seine stufenweise herauskristallisierte Auffassung kurz vor seinem Ableben zusammen. Die Arbeit war bis jetzt allein aus einem Bericht des 18. Jahrhunderts bekannt. Besonders interessant ist dabei die Vorrede, die von MELIUS an den Fürsten von Siebenbürgen gerichtet wurde. Man kann diese Schrift kaum eine Widmung nennen, weil der Calvinist in dieser ganz offen und ziemlich drohend den unitarischen Fürsten ermahnte. Zusammengebunden mit diesem Werk sind noch zwei weitere Frühdrucke aus Debrecen in ungarischer Sprache erhalten geblieben: ein kalvinistisches Glaubensbekenntnis aus dem Jahre 1567 und ein ebenfalls kalvinistisches Gesangbuch aus dem Jahre 1569. Aus dem ersten sind vier, aber laute unvollständige Exemplare erhalten geblieben, dagegen ist das sich in Stuttgart befindliche Exemplar ganz komplett. Das Gesangbuch war bis jetzt allein aus dem Unikat von Wrocław (Breslau) bekannt.

Doch befindet sich auch ein anderer Band in dieser Stuttgarter Bibliothek, der für die ungarische Wissenschaft einen noch grösseren Wert darstellt. Es handelt sich um das protestantische Gesangbuch von Gál HUSZÁR aus dem Jahre 1560, das als Anhang noch ein Primbuch (Gesänge für die Morgenstunden) aus dem Jahre 1561 enthält. Beide Werke waren bis jetzt ausschliesslich durch einen Bericht aus dem Jahre 1602 aus Debrecen bekannt. Das Gesangbuch von HUSZÁR vertritt das erste Druckwerk dieser Gattung in ungarischer Sprache: alle weitere Sammlungen der evangelischen und reformierten

⁸⁷ RMNy 160 — Stuttgart LB, RMNy 222 — Wolfenbüttel, RMNy 264 — Stuttgart LB és Wolfenbüttel, RMNy 513 — Olomouc Univ.

⁸⁸ RMNy 18 — Kraków Univ és Praha Strahov, RMNy 24 — Kraków Univ, RMNy 178 — Wolfenbüttel.

⁸⁹ RMNy 108 — Bp. Acad és Cluj Univ, RMNy 276 — Bp. Acad, RMNy 353 — Bp. Nat. (2 pld.) és Prešov Scient, RMNy 357 — Bp. Nat, RMNy 429 — Cluj Acad II és Cluj Univ, RMNy 513 — Bratislava Acad + Bp. Acad (2 pld.) + Bp. Nat + Univ + Nitra Dioec + Pápa Ref + Tîrgu Mureş, RMNy 582 — Cluj Univ, RMNy 640 — Cluj Acad II., RMNy 648 — Bp. Acad és Bp. Nat, RMNy 713 — Bp. Acad + Bp. Nat + Sárospatak Ref.

Kirchenlieder gehen auf diese Ausgabe zurück. Die Gesangbücher spielten in der ungarischen Literaturgeschichte eine besonders wichtige Rolle: in der Entwicklung der muttersprachlichen Poesie haben die damals enorm grosse Verdienste erworben. Obwohl die 105 Gesänge alle aus den späteren Ausgabe bekannt sind, bedeutet die Auffindung der Urausgabe doch ein Ereignis, nicht nur aus dem Standpunkt der Literatur- und Kirchengeschichte, sondern auch für die Musikgeschichte. Der Band enthält in 258, aus gegossenen Noten gesetzten Zeilen 67 Molodien, die alle für die älteste Notation dieser Lieder gelten.

Die Druckerei von HUSZÁR stand ab 1558 im Dienste der Reformation in der westungarischen Stadt Magyaróvár (Ung. Altenburg). Bis jetzt war die Fröhlichkeit dieser Offizin in dieser Ortschaft aus den Jahren 1558—1559, bzw. in Debrecen ab Mitte 1561 bekannt. Die Widmung des Buches — gerichtet von HUSZÁR an den oben schon erwähnten MELIUS — stammt vom 1. III. 1560 in Óvár. Das Titelblatt trägt die Jahreszahl 1560 und das Kolophon 1561. Man weiss, dass HUSZÁR in der Zeit zwischen 20. III. und 27. XII. 1560. in Kassa (Kachau) als ungarischer Prediger amtierte. Von dort aus musste er wegen seiner religiösen Auffassung in den letzten Tagen des Jahres 1560 nach Debrecen zu MELIUS flüchten. So ist es festzustellen, dass dieses Gesangbuch im Laufe eines Jahres in drei verschiedenen Ortschaften (Óvár, Kassa und Debrecen) gedruckt wurde. Aufgrund typographischer und orthographischer Charakteristika lässt sich auch die Grenze des Druckverfahrens zwischen Óvár und Kassa zu erkennen. So wurde die Kontinuität der Offizin von HUSZÁR bis Debrecen festgestellt, und Kassa als Druckort des 16. Jahrhunderts eindeutig bewiesen.

Auch weitere altungarische Druckwerke befinden sich in der Württembergische Landesbibliothek, die teilweise auch die Provenienzeintragung des im Jahre 1802 aufgehobenen Benediktinerklosters Weingarten aus den Jahren 1622 und 1623 tragen.